

HABSBURŠKO NASLJEĐE U POSTKOLONIJALNOJ PERSPEKTIVI

Oprečno suprotstavljeni stavovi o Habsburškoj Monarhiji kao „tamnici naroda“, odnosno kao „jedinstvu u mnoštvu“ (Einheit in der Vielheit), tradicionalno prisutni u nacionalno ekskluzivnim, monarhijski-nostalgичnim diskursima, niz istraživača u novije vrijeme nastoji prevladati primjenom teorijske paradigme Habsburg postcolonial. Riječ je o teorijskom prilazu koji – oslanjajući se na anglosaksonske postkolonijalne studije i novija istraživanja srednjoeuropskih kulturnih fenomena – u prikazu protivnosti kulturnih silnica u Dunavskoj Monarhiji, kao multinacionalnoj državnoj formaciji upitnoga kolonijalnog značenja, u prvi plan stavlja povezanost i isprepletenost jezika, kulture i politike, sliku o sebi i drugima, dinamiku između centra i periferije, partikularizma i univerzalizma. Imajući na umu da se dihotomije poput one između metropole i periferija u kompleksnim imperijima poput habsburškoga nikada ne pojavljuju u čistom obliku, kao što je to slučaj u prekomorskom kolonijalizmu, istraživanje austrougarskoga kulturnog nasljeđa u posljednje se vrijeme sve više odvija i u kontekstu postimperijalnih teorijskih polazišta. Prilog se zaokružuje kratkom case study o književnom transponiranju iste povijesne građe, u ovom slučaju predaje o srednjovjekovnom ugarskom velikašu Bánku, u različitim (supra)nacionalnim kontekstima turbulentnoga 19. stoljeća.

Ključne riječi: Habsburška Monarhija, postkolonijalna teorija, ban Bánk, József Katona, Franz Grillparzer, Franjo Marković, 19. stoljeće

1.

Da se Habsburška Monarhija ne može ubrojiti u kolonijalne sile u strogom smislu riječi, proizlazi već odatle što ona – za razliku od maritimno orijentiranih država na zapadu i jugu Europe, poput Engleske, Francuske ili Portugala, pa i svojih susjeda Njemačke i Italije – nikada nije raspolagala prekomorskim posjedima.¹ I premda multinacionalni imperij u središtu Europe nikada nije uspio razviti maritimnu političku dominaciju, koju su stariji teoretičari geopolitike smatrali konstitutivnom za nastanak novovjekovnih svjetskih sila², ipak se u – ponajprije unutardržavnim – kulturnim, političkim i ekonomskim raspravama i sukobima 19. i 20. stoljeća često dovodio u vezu s kolonijalizmom, pri čemu se njegovo (navodno) kolonijalno značenje u pravilu tumačilo u kontekstu kontinentalnog oblika moći i vladavine, neke vrste europskoga „unutarnjeg kolonijalizma“. Argumenti za tvrdnju o habsburškom kolonijalizmu tražili su se u pravilu u dominantnom položaju austrijskih Nijemaca, potom i drugog središta moći, mađarske političko-ekonomske elite, dok se stanje niza manjih naroda Dunavske Monarhije, napose Slavena, prikazivalo u smislu subordiniranosti, pa otuda i „koloniziranosti“.

¹ Engleska verzija ovog članka objavljena je pod naslovom „The Habsburg Legacy from a Postcolonial and Postimperial Perspective“, *Umjetnost riječi*, 3-4, 2015, 239-260.

² Usp. Carl Schmitt, *Land und Meer. Eine weltgeschichtliche Betrachtung*, Stuttgart 1993 (1942).

Među proturječnostima s kojima se etnički, konfesionalno i kulturno izuzetno složena državna tvorevina suočavala u vremenu nastajanja etnički homogenih nacionalnih država, posebno se ističe suprotnost između službenoga državotvornog stava s jedne strane – prema kojem je Habsburška Monarhija predstavljala „jedinstvo u mnoštvu“ (*Einheit in der Vielheit*) – te, s druge strane, stvarne etničko-kulturne heterogenosti i snažnih dezintegrativnih tendencija koje su iz nje proizlazile. Najkasnije od kraja 18. stoljeća, od propasti centralističkih reformi kojima je Josip II. pokušao snažnije povezati strukturno vrlo različite sastavnice područja svoje vladavine, bilo je jasno da se kulturno, a prije svega jezično jedinство multinacionalnog carstva neće moći ostvariti. Neka alternativa takvom razvoju prilika jedva da se i mogla zamisliti, ponajprije stoga što habsburški imperij prvobitno i nije nastao pripajanjem manjih političkih entiteta jednom velikom, kulturno dominantnom centru. Naprotiv, zajednička se država početkom ranoga novog vijeka formirala upravo tako što su povijesno samostalni politički entiteti usporedive veličine poput Češkoga ili Ugarskog Kraljevstva priključeni njemačkoj jezgri habsburške vladavine i u procesu integracije u mnogočemu zadržali brojne posebnosti svoje prvobitne konstitucije; slično su se Habsburgovci odnosili i prema kasnije priključenim teritorijima, primjerice, onima stečenima raspadom Poljske ili Venecijanske Republike potkraj 18. stoljeća.

Unatoč (pseudo)kolonijalnim obilježjima koja se, na prvi pogled, mogu pripisati političko-ekonomskoj hegemoniji unutar Dunavske Monarhije, a napose u slučaju Bosne i Hercegovine od kraja 1870-ih godina, među istraživačima učvrstilo se uvjerenje da je pri raspravi o tom problemu – imajući u vidu fenomene kolonijalističkih odnosa u prekomorskim zemljama – primjerenije govoriti o habsburškom kulturnom kolonijalizmu, fenomenu koji se pritom u pravilu promatra u vezi s njemu suprotstavljenom stranom, s nacionalizmima subordiniranih nacija. Naime, u procesu nastajanja modernih nacija (*nation building*) „na mjesto jednoga dominantnog ‘kolonizacijskog diskursa’ stupili su međusobno višestruko isprepleteni regionalni ‘mikrokolonijalizmi’“, što je, pak, dovelo do „fragmentiranja nositelja normirajuće moći kulturne hegemonije“³, dakle do stanja koje se na različite načine reflektiralo na formiranje dihotomije između centra i periferije, pojave koja se smatra karakterističnom i za procese koloniziranja.

Kako su različite bile konstelacije koje su u tom sklopu nastajale, vidi se već u tome što je Beč Mađarima sve do Austro-ugarske nagodbe 1867. godine predstavljao političko središte, protiv kojega je valjalo voditi borbu kao protiv strane sile, nerijetko popraćenu optužbama o „kolonizaciji“, dok je Hrvatskoj, kao jednoj od Zemalja Krune svetog Stjepana, perspektiva „kolonizacije“ izgledala znatno kompleksnije: s jedne strane, Budim-Pešta smatrala se središtem izvanjskoga, često „kolonijalistički“ shvaćenog autoriteta, a s druge se i na Beč – premda na posve drukčiji način – gledalo kao na centar izvanjske dominacije. Usporedive suprotnosti mogu se uočiti i između niza drugih etničkih i/ili konfesionalnih skupina stanovništva u pojedinim habsburškim krunskim zemljama, primjerice, u Češkoj i Moravskoj između Nijemaca i Čeha, u Dalmaciji između Hrvata, Srba i Talijana, u Galiciji između Poljaka, Ukrajinaca (Rusina) i Židova itd.

Za analizu tako složenih odnosa narativi koji na Dunavsku Monarhiju gledaju kao na „tamnicu naroda“, dakle kao na državnu tvorevinu u kojoj su sve nacije, osim hegemonskih,

³ Peter Stachel, „Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina in der ethnographischen Popularliteratur der Habsburger Monarchie“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, ur. Johannes Feichtinger – Ursula Prutsch – Moritz Csáky, Innsbruck 2003, 259-275, ovdje 261.

bile obespravljene i porobljene, ili je, nasuprot tome, prikazuju kao harmoničnu zajednicu raznih etnija i konfesija, ujedno i okosnicu za stvaranje neke vrste nostalgičnoga „habsburškog mita“, očito su posve neprikladni. Znatno primjerenijim pokazuje se stoga jedno od temeljnih polazišta kultur(al)nih studija, „prema kojima je kultura kao simbolički poredak, tj. kao super-sistem narativa ujedno i mjesto na kojem se izražava vlast, na kojem se ona upisuje i istodobno dovodi u pitanje“. ⁴ U prikazu „protivnosti kulturnih silnica“ u Habsburškoj Monarhiji neće zato od primarnog značenja biti ni nostalgija za K. u. K. Carstvom ni nacionalno-ekskluzivna tumačenja (premda ta dva oprečna gledanja predstavljaju važne objekte istraživanja); naprotiv, presudnima se s tim u vezi pokazuju „povezanost između jezika, kulture i politike, prikriveni *ranking* među pojedinim ‘narodima’ odnosno ‘nacionalnostima’, slike o sebi i o drugima u tom kulturnom prostoru, dinamika partikularizma i univerzalizma“. ⁵

Takvi pristupi istraživanju Habsburške Monarhije, a s tim u vezi i područja studija o Srednjoj (i Istočnoj) Europi, pristupi koje je bitno obilježio tzv. *cultural turn*, počeli su se artikulirati u 1980-im godinama, kada su, usporedno s njihovom pojavom, i brojni književnici i intelektualci s obiju strana „željezne zavjese“ predlagali koncepte jednoga novog, nacionalnim granicama nesputanoga srednjoeuropskog prostora. Prvi markantan impuls tome novom zanimanju za srednjoeuropske teme dao je još dva desetljeća ranije talijanski germanist Claudio Magris – i danas još uvijek nezaobilaznom – studijom *Il mito absburgico nella letteratura austriaca* (*Habsburški mit u austrijskoj književnosti*, 1963., njemački prijevod 1966.), koja je bitno pridonijela tome da su se Dunavska Monarhija, odnosno *Mitteleuropa* i cjelokupno njihovo kulturno nasljeđe počeli promatrati u kontekstu retrospektivne, većinski pozitivno konotirane utopije, naposljetku i kao suprotnost nacionalističkim i dogmatsko-komunističkim političkim diskursima, koji su u srednjoeuropskim zemljama dominirali u razdoblju nakon raspada zajedničke države. (Valja, međutim, dodati da se Magris kasnije, nakon što se počela širiti nereflektirana fascinacija Srednjom Europom, jasno ogradio od bilo kakvih nostalgičnih primisli i svoj koncept „habsburškog mita“ označio isključivo kao kritičko-analitički.)

Važne nove poticaje znanstveno je bavljenje habsburško-srednjoeuropskim kompleksom u 1980-im godinama dobilo i fokusiranjem istraživačkih interesa na kriznu situaciju društva i kulture u Beču *fin de siècle*, pri čemu su u prednji plan stavljene proturječnosti između intelektualno-umjetničke kreativnosti Bečke moderne i njezina „antimodernog“ okruženja, napose antisemitski i nacionalistički obilježene političke kulture. ⁶ U tim i drugim novijim istraživanjima srednjoeuropske moderne (i srednjoeuropskih tema općenito) na njemačkom jezičnom području (posebno u Austriji) primjećuje se otklon od pojma *Mitteleuropa* i svjesno potenciranje istoznačnice *Zentraleuropa*. ⁷ Pojam *Mitteleuropa* – na što

⁴ Clemens Ruthner, „‘K.(u.)k. ‘postcolonial’?. Für eine neue Lesart der österreichischen (und benachbarten) Literaturen“, u: *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, ur. Wolfgang Müller-Funk – Peter Plener – Clemens Ruthner, Tübingen – Basel 2002, 93-103, ovdje 99.

⁵ Müller-Funk, „Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur“, u: *Kakanien revisited*, 14-32, ovdje 18.

⁶ Usp. Carl E. Schorske, *Fin-de-siècle Vienna: politics and culture*, New York 1979; Viktor Žmegač (ur.), *Deutsche Literatur der Jahrhundertwende*, Königstein 1981; Jacques Le Rider, *Modernité viennoise et crises de l’identité*, Paris 1990.

⁷ Usp. Moritz Csáky, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und die urbanen Milieus in Zentraleuropa*, Wien – Köln – Weimar 2010, 37-88.

upozorava i francuski germanist i kulturolog Jacques Le Rider⁸ – odviše je, s jedne strane, povijesno i politički kontaminiran stavovima o Središnjoj Europi kao zoni ekskluzivnoga njemačkog utjecaja, dakle neke vrste njemačkoga kontinentalnog imperijalizma, stavovima koje je početkom 20. stoljeća najjasnije formulirao njemački nacionalno-liberalni političar Friedrich Naumann u knjizi *Mitteleuropa* (1915.). S druge, pak, strane, (neznatno) drukčijim se imenom novija istraživanja moderne žele distancirati i od vala srednjoeuropske nostalgije, od stvaranja „habsburškog mita“, fenomena koji se od 1980-ih godina naovamo sve snažnije očitovao u Austriji i drugdje, u raznim sferama kulture i društva, napose u zamjetnoj komercijalizaciji nekih njihovih segmenata, a donekle i u njegovoj političkoj instrumentalizaciji. (I u hrvatskom je kontekstu diskusija o Srednjoj Europi nerijetko zado-bivala sentimentalne i iracionalne obrise, no čini se da ipak nije bila tako kontaminirana da bi se među istraživačima stvorilo uvjerenje o potrebi preimenovanja regije.)

Usko povezan s promjenom paradigme u humanističkim znanostima, promijenjeni pogled na srednjoeuropski prostor nije otvorio samo brojne nove aspekte istraživanja, nego je nedvojbeno potaknuo i primjenu novih metodoloških i teorijskih pristupa. U prvom je planu pritom stajalo pitanje o nastajanju kolektivnih i individualnih identiteta, pri čemu se posebno ukazivalo na diskurzivnu produkciju društvenih realnosti, tj. na konstruktivnost kao njihovu bitnu karakteristiku, okolnost kojom se dugotrajna dominacija esencijalističkih pristupa u raznim aspektima srednjoeuropskih istraživanja napokon pokazala opsoletnom. Od novijih teorijskih disciplina i modela sve se više u tom kontekstu primjenjuju kulturna antropologija, komparativna imagologija, istraživanje nacionalizma, teorije kulturnog pamćenja, rodne studije i dr., a kao mogući teorijski okvir često se spominju i *postcolonial studies*, teorijsko polazište koje je nastalo na engleskom jezičnom području i primarno se bavilo kulturnim nasljeđem kolonijalne politike britanskog imperija.

Rasprava o primjenljivosti postkolonijalnih teorijskih polazišta u području srednjoeuropskih istraživanja intenzivirala se u vremenu oko 2000. godine: dvije, inače neformalno povezane, skupine austrijskih istraživača – skupina oko internetske platforme *Kakanien revisited* na čelu s Wolfgangom Müller-Funkom i Clemensom Ruthnerom s jedne te Komisija za kulturologiju i povijest kazališta Austrijske akademije znanosti pod vodstvom Moritza Csákyja i Johannesa Feichtingera s druge strane, podržane kolegicama i kolegama sličnih stavova iz Njemačke i zemalja nastalih raspadom Austro-Ugarske – formulirale su teorijske pretpostavke postkolonijalnog pristupa istraživačkom polju Habsburške Monarhije, propitale njegove mogućnosti i granice te ga iskušale u nizu studija o pojedinačnim temama. Prinosi tih napora koji su izneseni na više znanstvenih skupova te potom tiskani u zbornicima predstavljaju jezgru istraživačke paradigme *Habsburg postcolonial*, davši smjernice za nastanak daljnjih postkolonijalno i – u širem smislu – kulturološki nadahnutih istraživanja na području srednjoeuropskih studija.⁹

U diskusiji su se, međutim, otpočetak iznosile i rezerve u vezi s primjenom analitičkog instrumentarija na Dunavsku Monarhiju, odnosno Srednju Europu koji je razvijen za

⁸ Le Rider, *La Mitteleuropa*, Paris 1994.

⁹ Müller-Funk – Plener – Ruthner (ur.), *Kakanien revisited; Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*; Endre Hárs – Müller-Funk – Reber – Ruthner (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn*, Tübingen – Basel 2006; Müller-Funk – Birgit Wagner (ur.), *Eigene und andere Fremde. „Postkoloniale“ Konflikte im europäischen Kontext*, Wien 2005.

suočavanje s kulturnim nasljeđem prekomorskih kolonijalnih imperija i koji bi se – kako se nerijetko primjećivalo – u slučaju multietničkog carstva bez kolonija u strogom smislu te riječi mogao pokazati neprikladnim jer „nije svaka regionalna podređenost, odnosno ovisnost uvjetovala kolonijalističko-postkolonijalni hibridni identitet“¹⁰. Izuzmu li se općeniti prigovori o potrebi kritičkog propitivanja nekih koncepata postkolonijalne teorije, upozoravalo se prije svega na to da se predodžba Edwarda Saïda o odnosu Okcidenta i Orijenta – a u kojoj se kulturni utjecaji kreću samo u jednom smjeru, od dominantnog centra prema koloniziranoj periferiji – ne bi trebala mehanički prenositi na znatno kompleksniju situaciju Habsburške Monarhije u kojoj su i „periferni“ narodi raspolagali vlastitom, premda nerijetko skromnom kulturnom infrastrukturuom te da se njezine prilike ne bi trebale izjednačavati s kulturnim kolonijalizmom, s kojim su se suočavali afrički i azijski narodi. Upozoravalo se i na to da bi specifičan odnos prema anglosaksonskom kontekstu mogao ugroziti isticanje osobitosti habsburško-srednjoeuropskog prostora; u tom kontekstu pogrešno bi stoga bilo kada bi se, primjerice, slavenski narodi Monarhije shvaćali isključivo kao „nijemi objekti kolonizacije“¹¹ u okviru binarne opozicije između „kolonijalnog gospodara“ i „koloniziranih podanika“, karakteristične za postkolonijalnu teoriju.

Premda se pojmovnom aparatu postkolonijalnih studija u tom kontekstu upućivala i zamjerka da je jednim svojim dijelom „nejasan“¹² i da su pri njegovoj primjeni potrebni oprez i preciziranje iznesenih tvrdnji, većina istraživača ustrajala je pri stavu da se postkolonijalnim teorijskim konceptima, poput transnacionalizma i hibridnosti, relativiziranja dihotomije između centra i periferije, „trećeg prostora“ i pozicije *in between*, mogu opisivati i sociokulturni fenomeni multinacionalnih državnih tvorevina upitnoga kolonijalnog značenja poput Habsburške Monarhije. Posebno se pritom upozoravalo na mogućnost primjene koncepata postkolonijalnih studija pri uočavanju i opisivanju ambivalentnosti u takvim državnim formacijama i pri utvrđivanju simboličkih oblika kulturnopolitičkih strategija koje su se koristile pri legitimiranju ekonomskih i političkih interesa. Primijećeno je također da postkolonijalna teorija u smislu „jedinstvene konstrukcije“ ne može biti od velike koristi pri istraživanju kulturnih i društvenih procesa u Habsburškoj Monarhiji, no shvati li se kao neka vrsta „kutije s alatima“, za čijim se sadržajem, prema potrebi, može posezati i njegovom upotrebom eventualno postići „novi načini promatranja i formuliranja pitanja“¹³, taj bi se teorijski pristup mogao – i s time se slaže većina istraživača – pokazati itekako korisnim.

Prvi pokušaj sistematizacije rezultata istraživanja koja su primijenila paradigmu *Habsburg postcolonial* donosi Clemens Ruthner već 2003. godine, uočavajući mogućnost njezine operacionalizacije u tri segmenta: u „kolonijalizmu kao nalazu (Befund)“, „kolonijalizmu kao duhovnom stanju (Befindlichkeit)“ i „kolonijalizmu kao metafori“. Prvi način uporabe polazi od povijesnih i društvenih okolnosti te vidi Austro-Ugarsku kao „pseudokolonijalnu silu koja se na imperijalistički način domogla tuđih teritorija da bi njima

¹⁰ Ursula Prutsch, „Habsburg postcolonial“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 33-43, ovdje 41.

¹¹ Stefan Simonek, „Möglichkeiten und Grenzen postkolonialistischer Literaturtheorie aus slawistischer Sicht“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 129-139, ovdje 130.

¹² Prutsch, „Habsburg postcolonial“, 41.

¹³ Stachel, „Der koloniale Blick auf Bosnien-Herzegowina“, 260.

ovladala i da bi ih ekonomski izrabljivala (unutarnji kontinentalni kolonijalizam)“; u drugom slučaju priznaje se „da K.u.k.-monarhija, doduše, nije bila kolonijalna sila u užem smislu, ali da njezini specifični simbolički oblici etnički diferenciranog načina vladanja – to jest njezini kulturni svjetonazori – pokazuju sličnosti s onima prekomorskih kolonijalnih imperija (imagologija i politika identiteta)“; i naposljetku, Habsburškoj se Monarhiji, kao u prvom slučaju, „pripisuje da je bila kolonijalna sila, no to se iznosi u retoričkom obliku u okviru diskursa specifičnog za pojedina povijesna razdoblja (kao metafora)“.¹⁴

U prvom slučaju, u povijesnom i sociološkom smislu, Austro-Ugarska se kao kolonijalna sila može promatrati ponajprije u slučaju Bosne i Hercegovine, slučaju u kojem vojna okupacija (1878.), uprava i kulturna politika – kako proizlazi iz niza pojedinačnih studija – pokazuju stanovita obilježja (semi)kolonijalizma. Istraživači su se pritom, između ostaloga, pozivali i na okolnost da se habsburšku politiku prema Bosni i Hercegovini u diskursu suvremenika često označava kao „unutarnji kolonijalistički pothvat“ i kao kompenzaciju za izostanak prekomorskih kolonija. Kao daljnji argument iznosila se i činjenica da bosansko-hercegovačko stanovništvo – za razliku od drugih naroda, odnosno zemalja Monarhije – sve do aneksije 1908. i utemeljenja Zemaljskog parlamenta nije imalo nikakva prava političkog suodlučivanja. Usporedive studije postoje i o habsburškim krunskim pokrajinama Galiciji i Bukovini.

S austrougarskim kolonijalizmom kao povijesno-sociološkom činjenicom povezan je i treći slučaj primjene tog pojma na Habsburšku Monarhiju po Ruthneru: kolonijalizam kao „heuristička metafora“. Riječ je o optužbama da su pojedini narodi i zemlje na području habsburške vladavine kolonijalizirani od strane njemačko-austrijskog, a od Nagodbe 1867. i mađarskog centra Monarhije, optužbama koje treba promatrati „u okviru nacionalističkih diskursa nastalih u 19. stoljeću“, a za kojima se u zemljama sljednicama retrospektivno posezalo i nakon propasti Austro-Ugarske. Danas bi iznošenje takvih stavova, kako ističe Ruthner, moglo „značiti samo dezavuiranje eksternoga znanstvenog promatrača“.¹⁵ Izuzme li se nekoliko studija o pojedinačnim slučajevima „kolonijalizma kao metafore“, kao što je, primjerice, rad Amalie Kerekes o kolonijalističkoj diskusiji u Ugarskoj u 19. stoljeću, o tom, potencijalno vrlo zanimljivom, polju istraživanja još uvijek nedostaju dalekosežniji prilozi.¹⁶

Najveći dio istraživača svoju je pozornost, razumljivo, usmjerio na kulturološku dimenziju paradigme *Habsburg postcolonial*, dakle na fenomen „kolonijalizma kao duhovnog stanja“. Pritom, prema Ruthneru, nije riječ o tome „je li Austro-Ugarska stvarno bila kolonijalna sila *sensu stricto*“, nego se znatno zanimljivijim pokazuje „pitanje o kulturnom izrazu odnosa dominacije između središta vladavine i podređenih, etnički drukčijih periferija – posebno stoga (...) što središnja uloga u formuliranju, posredovanju i tumačenju takvih odnosa vladavine pripada kulturi“.¹⁷ Analize asimetričnih odnosa ne ograničavaju se pritom samo na sferu kulture (na simboličku hijerarhiju u prikazu određenih skupina), nego se dopunjuju i ukazivanjem na asimetrije na drugim analitičkim razinama: ekonomskoj

¹⁴ Ruthner, „K.u.k. Kolonialismus als Befund, Befindlichkeit und Metapher. Versuch einer weiteren Klärung“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 111-128, ovdje 111.

¹⁵ Isto, 119.

¹⁶ Usp. Amália Kerekes, „Kolonialismusdebatte in Ungarn und Frederic Jamesons Theorie über die nationalen Allegorien der Dritten Welt“, www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/AKerekes1.pdf (posjet 8. 2. 2015).

¹⁷ Ruthner, „K.u.k. Kolonialismus“, 116.

(na nejednakost u trgovinskoj razmjeni i razvijenosti privredne infrastrukture), društvenoj (razlike u socijalnom statusu, mogućnostima zaposlenja i klasnoj pripadnosti) i političkoj razini (nejednakosti u sudjelovanju i reprezentaciji). Na svim tim razinama očituje se markantna „neravnoteža moći, utjecaja i značenja“¹⁸, čija se dinamika, iz postkolonijalne perspektive, pokazuje u posve novom svjetlu.

Među češće obrađivanim temama na području imagologije i politike identiteta ističu se slika vlastitoga i drugog u različitim fikcionalnim i nefikcionalnim medijima srednjoeuropskih kultura te fenomen legitimiranja političke hegemonije u Dunavskoj Monarhiji s pomoću argumenta kulturne nadmoći u usporedbi sa „zaostalim“ nacijama. Za kulturološka i književnoznanstvena istraživanja posebno izdašnima pokazale su se predodžbe o civilizacijskoj i kulturnoj hijerarhiji koje obilježavaju slike o sebi i drugima u habsburških naroda kao fenomen karakterističan za tvorbu njihova identiteta. Brojne analize pokazuju da isticanje razlika prema civilizacijski „zaostalim“ etnijama spada u važne intencije integracijskih pokreta „mladih“ nacija. Uopće, povezivanje sfera kulture, vladavine i razlike može se smatrati zajedničkim nazivnikom radova inspiriranih paradigmom *Habsburg postcolonial*, pri čemu se uz kulturološki i komparatistički zasnovane književnoznanstvene priloge, koji nedvojbeno predstavljaju težište istraživanja, ističu i brojni prinosi u disciplinama poput povijesti, etnologije, kulturne antropologije, politologije, povijesti umjetnosti, teatrologije, filmologije...

Među analiziranim kulturnim formatima određeno prvenstvo pripada književnosti, i to u najširem smislu riječi. Razumije se po sebi da su pritom najveću pozornost privukla djela kanonskih autora poput Roberta Musila ili Josepha Rotha, Miroslava Krležu ili Dezsőa Kosztolányia. Posebno izdašnima za analizu pokazala su se djela kanonskih autora koji su pisali na dvama ili više jezika, poput Ivana Cankara ili Tadeusza Rittnera (u kojih je kulturna razlika igrala posebno značajnu ulogu), ali jednako tako i nekanonskih autora, primjerice, u priložima o djelima klasika pustolovne književnosti Julesa Vernea i Karla Mayja s radnjom smještenom u Jugoistočnoj Europi. Pitanja imagologije i kulture pamćenja razmatraju se i na primjerima nefikcionalnih ili djelomično fikcionalnih tekstova, poput eseja, novinskih članaka, putopisa, memoara, javnih predavanja itd., i to iz raznih nacionalnih tradicija, a neiscrpno vrelo takvih istraživanja predstavlja etnografski koncipirana enciklopedija *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (1886. – 1902.), čiji je nastanak potaknuo prijestolonasljednik Rudolf (pa se stoga naziva i *Kronprinzenwerk*). Taj ogromni izdavački pothvat u 24 sveska (mađarsko izdanje objavljeno je u 21. svesku) sistematiziran je prema krunskim zemljama pa su tako posebne knjige posvećene Dalmaciji te Hrvatskoj i Slavoniji. Na jednako raznovrstan način u međuvremenu je teorijski okvir *Habsburg postcolonial* iskušan i na raznim drugim područjima, ponajprije na temama iz opće povijesti, etnografije i teatroloških studija, a njime su potaknuta i istraživanja o fenomenima izvan srednjoeuropskog prostora, primjerice, o kulturnom kolonijalizmu u južnoeuropskim regijama poput Sardinije ili Malte.

¹⁸ Endre Hárs – Müller-Funk – Reber – Ruthner (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten*, 7.

2.

Pogled na dosada provedena istraživanja obuhvatne problematike srednjoeuropskoga, posebice (post)habsburškog prostora, pokazuje da su istraživački napori primarno bili usmjereni na procese *nation buildinga*, i u tom kontekstu osobito na nacionalne/nacionalističke narative, dok se njima suprotstavljenim fenomenima, tj. imperijalnim/imperijalističkim narativima posvećivalo znatno manje pozornosti. Zarana primijećena potreba za jasnijim konturiranjem pojmova imperijalnoga i imperijalnih odnosa¹⁹, pojmova s pomoću kojih bi se preciznije opisala kompleksna mreža višesmjernih odnosa na području habsburškoga i drugih europskih kontinentalnih imperija, a koja se prije svega konstituira u kulturnim razlikama i asimetričnim odnosima moći, tek je posljednjih godina dospjela u središte istraživačkih interesa.²⁰

Doduše, (post)imperijalna perspektiva uključena je u istraživanje srednjoeuropskih tema već s postkolonijalnim studijima, no pokazalo se da se stajališta s kojih Edward Said i Homi Bhabha²¹ gledaju na fenomen imperija teško mogu bezostatno primijeniti na prikaz unutareuropskih prilika, ponajprije stoga što se imperijalne tvorevine poput Habsburške Monarhije ne mogu svesti na jednostrano asimetričan sistem hegemonskih odnosa. Takve državne formacije svojom načelnom kulturnom heterogenošću provociraju prije svega iskustva alteriteta i lojalnosti u širem komunikacijskom prostoru, okolnost koja se u književnosti, primjerice, očituje u koegzistenciji ekskluzivno nacionalnih i imperijalnih, supranacionalnih diskursa. Imperiji su također – kao i nacije – objekti imaginativnih konstrukcija, koje se višestruko očituju u prikazu prostora, identiteta i sjećanja.²²

Pri povezivanju postkolonijalnih s postimperijalnim pristupima – a kojima se vode neka novija istraživanja, pa tako i istraživački projekt pod vodstvom autora ovog priloga²³ – ne smiju se iz vida ispustiti ni znatne razlike što postoje između dviju teorijskih paradigmi: (1) dok postkolonijalni studiji predstavljaju onaj dio kulturološkog diskursa koji se u prvom redu bavi odnosom „kulture“ i „moći“, istraživanje imperija primarno je usmjereno na komparativno izučavanje velikih, etnički i konfesionalno kompleksnih državnih tvorevina od starog vijeka do suvremenosti, na historiografske osvrtne i politološke uvide; (2) dok postkolonijalni studiji (napose njihova anglosaksonska inačica) tumače „imperije“ u jednoznačno antikolonijalističkoj, djelomice postmarksističkoj perspektivi, u imperijalnim

¹⁹ Usp. Müller-Funk – Plener – Ruthner (ur.), *Kakanien revisited; Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*; Hárs – Müller-Funk – Reber – Ruthner (ur.), *Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten*.

²⁰ Thomas Grob – Boris Previšić – Andrea Zink (ur.), *Erzählte Mobilität im östlichen Europa. (Post)imperiale Räume zwischen Erfahrung und Imagination*, Tübingen 2013; Matthias Schmidt – Daniela Finzi – Milka Car – Müller-Funk – Marijan Bobinac (ur.), *Narrative im postimperialen Kontext. Literarische Identitätsbildung als Potential im regionalen Spannungsfeld zwischen Habsburg und Hohe Pforte in Zentral- und Südosteuropa*, Tübingen 2015; Marijan Bobinac – Johanna Chovanec – Müller-Funk – Jelena Spreicer (ur.), *Postimperiale Narrative im zentraleuropäischen Raum*, Tübingen 2018.

²¹ Usp. Edward Said, *Orientalism*, New York 1978; Homi Bhabha, *Nation and Narration*, New York 1990.

²² Usp. Claudio Magris, *Il mito absburgico. Umanità e stile del mondo austroungarico nella letteratura austriaca*, Torino 1963 (njem.: *Der habsburgische Mythos in der modernen österreichischen Literatur*, Salzburg 1966).

²³ „Postimperijalni narativi u srednjoeuropskim književnostima moderne / Postimperial Narratives in Central European Literatures of the Modern Period“ (HRZZ, 2015. – 2019.).

studijima pristupa im se kao ambivalentnim povijesnim formacijama, posebice u suodnosu i u raznolikom prožimanju s nacionalnom državom, njihovom protutežom u moderni; (3) pristupi se načelno razlikuju i po svom predmetu istraživanja: dok je kolonijalizam u pravilu povezan s izvaneuropskim, prekomorskim aspektima, imperiji, u skladu sa svojom strukturom, mogu biti određeni i teritorijalnim i maritimnim načelima ili, pak, njihovom mješavinom.

Pojam imperija u kulturološku je diskusiju preuzet iz geopolitičkih studija i transnacionalne historiografije²⁴ te se odnosi na državne formacije poput Habsburške Monarhije ili, pak, Osmanskoga, Ruskog i Njemačkog Carstva, formacije koje su obilježene etničkim i konfesionalnim razlikama te supranacionalnim oblikom vladavine, a koje imaju veliku površinu i uključuju mnoštvo heterogenih područja različitoga pravnog statusa. Važan uvid novijih istraživanja imperija predstavlja i relativiziranje dugo dominirajućeg stava o navodno neumitnoj osuđenosti kompleksnih državnih tvorevina na propast, stava kojim se diskusija u pravilu suzuje na strukturne okvire nacionalne države i njezino uzdizanje u normu europske „povijesti napretka“. Iskustva nadnacionalnih integracija u našoj suvremenosti ponovno su aktualizirala i pitanja koja su se od završetka Prvoga svjetskog rata smatrala riješenim, pitanja o povijesnim alternativama instituciji nacionalne države. I ta je okolnost razlog tome što se u znanstvenu raspravu opet vraća pitanje o imperijima koji su, kako se u tom kontekstu naglašava, znatno duže i snažnije obilježavali povijest Europe nego razmjerno nedavno „izumljena“ nacionalna država, formacija čiji nastanak korespondira s utemeljenjem moderne europske historiografije, te stoga i ne začuđuje što njome, ali i diskusijom u ostalim društvenim i humanističkim znanostima bitno dominira sve do danas.

„Imperij“ se u kulturološkom kontekstu shvaća kao kompleksan narativ, kao pripovjedni konstrukt koji se u različitim kulturnim formatima konstituira na različite načine, pridonoseći opisivanju ili tumačenju određenih pojava ili odnosa. Takvim pristupom fenomenu imperija pokazat će se da on, s jedne strane, u kulturama sjećanja kumulira različite podnarative, koji nastaju na temelju zajedničkih iskustava života u istom državnom okviru; s druge, pak, strane uočit će se da je riječ o supranacionalnom prostoru proširenih komunikacijskih mogućnosti, prostoru u kojem često nastaju divergentni narativi i pripovjedne strategije koje se u modificiranom obliku perpetuiraju do naših dana. Inzistirajući na konceptu imperija kao kompleksnoga pripovjednog konstrukta, istraživanja koja nastoje povezati postkolonijalne s postimperijalnim pristupima pokazuju da se ekskluzivno-nacionalne, ali jednako tako i supranacionalno-imperijalne kulture mogu promatrati kao „pripovjedne zajednice“²⁵ koje se ponajprije razlikuju po svojem pripovjednom rezervoaru.

Takav pristup Habsburškoj Monarhiji može dodatno pomoći da se izbjegnju ranije spomenute prepreke istraživačkoj objektivnosti, tj. obnavljanje njezinih nostalgičnih potencijala („habsburški mit“) ili, pak, njezina političko-ideološka demonizacija („tamnica naroda“), a istraživački napor, lišen takvih isključivosti, može se usmjeriti na interferenciju

²⁴ Usp. Dominic Lieven, *Empire. Russian Empire and Its Rivals*, New Haven – London 2001; Herfried Münkler, *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*, Berlin 2005; Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München 2009; Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen, *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*, Göttingen 2011.

²⁵ Usp. Müller-Funk, *Die Kultur und ihre Narrative. Eine methodologische Einführung*, Wien – New York 2002.

kulturnih koncepata između supranacionalne i nacionalnih sfera te, usporedno s time, između pojedinih nacionalnih sfera. Polazeći od isprepletenosti kulture, jezika i politike u (post)habsburškom kulturnom prostoru, dinamike centrifugalnih i centripetalnih sila, opreke između partikularizma i univerzalizma te postimperijalno inspirirana istraživanja srednjoeuropskih fenomena u prvi plan svojih analiza stavljaju kulturne medije, ponajprije književnost – medij koji je specifičan po osobito kompleksnoj reprezentaciji kulture sjećanja, a time i procesa konstituiranja individualnoga i kolektivnog identiteta.

U tom kontekstu posebna se pozornost posvećuje pitanju na koji način imperijalne težnje i procesi nacionalne homogenizacije funkcioniraju u mediju književnosti, kako se prožimlju i sukobljavaju te kako pritom dolazi do instrumentalizacije za konkretne (političke, ideološke, estetske) ciljeve. Istražuju se također književno generirani narativi, slike, simbolički oblici, identitetske i memorijske konstrukcije, redom elementi koji upućuju na mnogostruka preklapanja kulturno proizvedenih prostora. Imagološka se pitanja pritom povezuju s procesima formiranja modernih nacija i njima suprotstavljenim naporima očuvanja imperijalnih struktura, a važan aspekt takvih studija predstavljaju i proizvodnja te funkcioniranje auto- i heterostereotipa. Važnu ulogu pritom imaju i reprezentacije centra i periferije, hegemonije i marginalizacije, uspostave i nadilaženja granica, pri čemu se dihotomije tog tipa nikada ne shvaćaju kao apsolutne opreke, nego kao relacije, čiji se domet u svakom konkretnom slučaju treba nanovo promisliti. Od velikog se značenja u takvim istraživanjima pokazuje i odnos prema prošlosti, njegove naratološke mijene te njegova funkcija u sadašnjosti i za sadašnjost.

3.

Jednu od brojnih mogućnosti analiziranja imperija, u ovom slučaju, dakako, Habsburške Monarhije, kao složenoga pripovjednog konstrukta u kojem se supranacionalna sfera zajedničke države pod dominacijom austrijskih Nijemaca preklapa i ujedno sukobljuje s – nerijetko i međusobno suprotstavljenim – partikularnim sferama drugih etnija, predstavlja komparativan prikaz književne uporabe iste povijesne građe u različitim nacionalnim kontekstima turbulentnoga 19. stoljeća. Kako se iz zajedničkoga pripovjednog rezervoara mogu konstruirati dijametralno oprečna tumačenja i njima sukladni (supra)nacionalni narativi, spremni za primjenu u raznim kulturnim formatima, pokazuje primjer transponiranja povijesne predaje o ugarskom aristokratu Bánku (u njemačkoj predaji Bancban[us], u hrvatskoj Be[a]nko Bot) u mađarskoj, austrijskoj i hrvatskoj književnosti.²⁶

Visokog dostojanstvenika koji je obnašao razne dužnosti za vladavine ugarskog kralja Andrije II. početkom 13. stoljeća, pa tako i dužnost hrvatskog bana, i od monarha zbog svoje iznimne vjernosti bio odlikovan počasnim naslovom *fidelis*, odabrala su kao junaka svojih kazališnih komada trojica dramatičara 19. stoljeća: Mađar József Katona (1791. – 1830.) u drami *Bánk bán* (nastala 1815./1819, objavljena 1820., praižvedena 1833.), austrijski Nijemac Franz Grillparzer (1791. – 1872.) u tragediji *Ein treuer Diener seines Herrn* (nastala 1826., praižvedena 1828., objavljena 1830.) i Hrvat Franjo Marković (1845. – 1914.) u

²⁶ O uporabi te povijesne građe u srednjoeuropskim književnostima znatno opsežnije pisao sam na njemačkom jeziku u radu: „Bancbanus – ungarisch, österreichisch, kroatisch. Zur Inszenierung eines umstrittenen historischen Stoffes im 19. Jahrhundert“, *Zagreber Germanistische Beiträge*, 24, 2015, 107-126.

tragediji *Benko Bot* (nastala i objavljena 1872., praizvedena 1899.).²⁷ Koliko god se estetske i političke pozicije trojice autora razlikovale, iz njihova se dramskog prikaza građe o banu Bánku raspoznaje podudarna intencija: na pozadini procesâ *nation buildinga* u Dunavskoj Monarhiji i s njima povezanog jačanja centripetalnih tendencija oni svojoj publici nisu nastojali ponuditi samo estetsko uživanje, nego su nastojali potaknuti i razmišljanje o zajedničkoj (supra)nacionalnoj državi te o položaju vlastite nacije u tom okviru.

Sačuvani povijesni izvori odnose se na Bánkovu djelatnost za rane vladavine Andrije II. (1205. – 1235.)²⁸: godine 1213., za duže kraljeve odsutnosti, ugarski su se aristokrati, ogorčeni zbog favoriziranja njemačkog plemstva od strane Andrijine žene Gertrude, i same njemačkog roda, urotili protiv kraljice te ubili nju i neke njezine miljenike. Podatak o tome da je u Gertrudinu ubojstvu, uz vodeće ugarske aristokrate – koje je kao vođe urote kralj nakon povratka dao pogubiti – sudjelovao i Bánk, potječe iz jednoga kasnijeg izvora, koji se, međutim, ne čini vjerodostojnim jer mu Andrija II. zacijelo ne bi dodijelio visoke državne službe da je sudjelovao u ubojstvu njegove žene. Iz kasnijih vremena potječe i tvrdnja da se razlog ubojstvu kraljice Gertrude treba tražiti u njezinu navodnom poticanju vlastita brata na obeščaćenje Bánkove supruge.

Spajanjem tih različitih, dijelom i proturječnih predaja proizišle su i dvije središnje okosnice radnje u dramama Katone, Grillparzera i Markovića – ona politička i ona erotska. Tako skrojena priča sadrži i podudarnu konstelaciju peterokuta likova, dakako, s nekim odstupanjima od autora do autora: nasuprot povodljivom, no u konačnici ipak mudrom i pravednom kralju stoji vlastoljubiva, intrigantna i beskrupulozna kraljica. Stari Bánk načelno je karakteriziran kao pouzdan i privržen, gdjekad, međutim, i naglim reakcijama sklon „sluga svog gospodara“. Bánkova znatno mlađa supruga lomi se, pak, između vjernosti mužu, u kojem u prvom redu vidi očinski lik, i erotske fascinacije kraljičinim bratom, čija je nasrtljivost, popraćena zlobnom kraljičinom spletkom, naposljetku tjera u smrt.

Prepletanje povijesno utvrdivih činjenica i elemenata legende omogućuje i dva načelno različita načina primjene građe o Bánku u književnosti: „kao vođe urote protiv stranih uzurpatora ili kao ‘vjernog slugu svog gospodara’“.²⁹ O tome koja od tih dviju opcija prevladava u dramama trojice autora i kako su u njima dozirane manje ovisi o estetskim, a znatno više o političko-ideološkim i filozofsko-povijesnim nazorima njihovih autora, nazorima u kojima se mogu raspoznati koncepti nadnacionalno utemeljene zajedničke države (u Grillparzera) ili, pak, partikularne, etnički definirane nacionalne države (u Katone i Markovića). Da je ta činjenica usko povezana s konstrukcijom kolektivnih i individualnih identiteta u Habsburškoj Monarhiji i da se u njoj istodobno očituju političke i kulturne asimetrije multinacionalnog carstva, ponajprije asimetrije između središta i periferije, između hegemonskih i subordiniranih naroda te između gospodara i slugu (u ovom slučaju dvostruko kodiranog), ne može biti nikakve sumnje. Komparativna lektira

²⁷ József Katona, *Bánk bán. Drama in fünf Akten*, prev. Jenő Mohácsi, Budapest 1955; Franz Grillparzer, *Ein treuer Diener seines Herrn*, u: Isti, *Sämtliche Werke*, ur. Peter Frank – Karl Pömbacher, I, München 1960; Franjo Marković, *Benko Bot, Vienac*, 49, 1872, 773-777; 50, 1872, 789-793; 51, 1872, 809-812; 52, 1872, 825-833.

²⁸ O povijesnoj pozadini i o Bánku kao povijesnoj ličnosti usp.: Ernst Joseph Görlich, „Grillparzer und Katona. Bánk-Bán in ungarischer und österreichischer Sicht“, *Ungarn-Jahrbuch*, 3, 1971, 123-134; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, I, Zagreb 1982, 223-224; *Hrvatski biografski leksikon*, I, Zagreb 1983, 655.

²⁹ Görlich, „Grillparzer und Katona“, 129.

triju književnih realizacija priče o banu Bánku, kritički usmjerena i prema nacionalističkim i prema centralističkim narativima, može stoga biti prinos onoj „kritičkoj reviziji oblika prikaza K.u.K.-monarhije“³⁰, koju Clemens Ruthner ističe kao važan cilj postkolonijalno (i postimperijalno) inspiriranog istraživanja srednjoeuropskih kultura.

Za razliku od Grillparzerove drame *Der treue Diener seines Herrn* (*Vjerni sluga svog gospodara*), koju je publika krajem 1820-ih godina oduševljeno prihvatila, no koja je kasnije bila manje igrana (i u estetskom smislu manje cijenjena) od drugih djela austrijskog klasika, najstariji je od triju komada, Katonin *Bánk bán*, dugo ostao nezapažen, da bi – i danas nesporan – status najznačajnije mađarske nacionalne drame stekao tek u 1840-im godinama, dakle na vrhuncu tzv. reformskog razdoblja, procesa mađarske nacionalne integracije, u času kada je sâm autor bio već petnaest godina mrtav.³¹ Znatne razlike između dviju drama mogu se ustanoviti i u koncipiranju naslovnog junaka: s Grillparzerovim „vjernim slugom svog gospodara“ Katonin Bánk nema ništa zajedničko, naprotiv, on se pojavljuje kao samosvjestan i kralju vjeran aristokrat, ali se nakon kršenja prava ugarske nacije i povrede njegove obiteljske časti ipak stavlja na čelo ustanka. Otpor se pritom ne ograničava samo na bunu visokog plemstva zbog preplavlivanja zemlje tuđinskim utjecajem, nego on uvođenjem socijalne dimenzije postaje stvar cijelog naroda, okolnost kojom se povezivanje erotske i političke radnje u komadu dodatno motivira u smislu nacionalne reakcije na nezakonito miješanje kraljice Gertrude, njezina brata Otta i njihove (njemačke) svite u ugarske poslove.

Bánkov politički aktivizam, koji ga naposljetku tjera u ubojstvo kraljice, Katona ne finalizira u smislu trijumfalističkog patriotizma. Iz proturječja u koja se upleće svojim javnim djelovanjem, jednako kao i svojim nepromišljenim odnosom prema supruzi, naslovni junak ne nalazi izlaz. No, njegov duševni slom ni u čemu ne ometa nacionalno-patriotsko kodiranje Katonina komada: u zemlji oslobođenoj tuđinskog utjecaja kralj može konačno učvrstiti svoju vlast i ostvariti jedinstvo nacije, a ujedno se i dokazati u odnosu prema moćnom zapadnom susjedu. Da se inscenirana priča – unatoč njezinu srednjovjekovnom *settingu* – može interpretirati u modernom smislu, proizlazi već odatle što je drama isprva nailazila na relativno slabo zanimanje publike, zacijelo i zbog mjera cenzure, da bi potom u godinama koje su prethodile revoluciji 1848. bila entuzijastično pozdravljena. Nema dvojbe da je mobilizacijsko djelovanje bilo ponajprije povezano s tematiziranjem pobune protiv tuđinske uzurpacije tijekom koje tiransku kraljicu – usto njemačkog roda – ubija kralju lojalni, slobodoljubivi ugarski aristokrat, dakle onaj aspekt dramske radnje koji se simbolički mogao shvatiti i kao žuđeno oslobođenje od središnje zajedničke države pod dominacijom austrijskih Nijemaca. Kao što se u povijesnoj zbilji ugarski patriotizam postupno počinje transformirati u mađarski državni nacionalizam, tako se i nacionalno kodirana drama poput Katonina *Bánk bána* čita u novom ključu, pri čemu se njezini semantički potencijali ne povezuju samo s novim definiranjem položaja Ugarske u okviru Habsburške Monarhije, nego jednako tako i sa zahtjevom za utemeljenje mađarske nacionalne države.

³⁰ Ruthner, „K.u.k. Kolonialismus“, 103.

³¹ Usp. Görlich, „Grillparzer und Katona“, 133; Ernő Kulcsár Szabó (ur.), *Geschichte der ungarischen Literatur. Eine historisch-poetologische Darstellung*, Berlin – Boston 2013, 119-122. *Encyclopaedia Britannica* označava Katonino djelo kao „the finest Hungarian drama of the 19th century“ (15th ed., VI, 1995, 763).

Okolnost što se prikaz bana Bánka u Grillparzerovoj drami *Ein treuer Diener seines Herrn* značajno razlikuje od Katonina proizlazi nedvojbeno i iz različitih, pa i suprotstavljenih shvaćanja dvojice autora o odnosu između vladara i podanika te o nadređenome državnom okviru.³² Razumije se po sebi da o antihabsburškoj tendenciji, karakterističnoj za mađarski komad, u austrijskog dramatičara ne može biti ni riječi. Naprotiv, vjernost njegova naslovnog junaka prema monarhu tako je postojana da su brojni kritičari, predbacujući Grillparzeru servilnost prema Habsburgovcima, ukazivali upravo na taj aspekt radnje komada *Ein treuer Diener seines Herrn*. Za razliku od Katone, koji na kraju svog komada perspektivu s naslovnog junaka premješta na kralja i pritom u efektnom završnom *tableauu* slavi ponovno uspostavljeno nacionalno jedinstvo, Grillparzerov je fokus u posljednjem prizoru usmjeren na bana Bánka (austrijski ga autor u skladu s njemačkom tradicijom zove Bancbanus), koji se svojom završnom replikom, ujedno posljednjom u komadu, obraća kralju, a potom i njegovu sinu i nasljedniku. O nacionalnom, koje se u Katone susreće na svakom koraku, u toj sceni, kao ni drugdje u drami, nema ni riječi te se čak ni kao povod pobune plemstva ne spominje tuđinska tiranija. Gajeći averziju prema njemačkom i svim drugim suvremenim nacionalizmima, Grillparzer je bio uvjeren da Austrija može opstati samo kao multinacionalna državna zajednica, a to uvjerenje može se iščitati i iz njegovih povijesnih drama nastalih na osnovi građe iz povijesti habsburških zemalja.³³ Logično je stoga da se iskazi vjernosti prema dinastiji i državi, koji se očituju u Bancbanusovim izjavama, mogu staviti u kontekst austrijske dinastije i Dunavske Monarhije.

Premda bi bilo pogrešno izjave fiktivnog lika pripisivati autoru, koji se i sâm u različitim prilikama kritički izjašnjavao o habsburškoj praksi vladavine, ipak je nedvojbeno da se u komadu *Ein treuer Diener seines Herrn*, baš kao i u raznim drugim Grillparzerovim fikcionalnim i nefikcionalnim djelima, očituje uvjerenje o tome da je zajednička austrijska država s njezinim njemačko-jezičnim središtem superiorna u usporedbi s konceptima nacionalne države čijem su se ostvarenju nadali ostali narodi Monarhije. Među brojnim intelektualcima nenjemačkih naroda Monarhije, koji su estetsku kritiku Grillparzerova djela argumentirali političko-ideološkim razlozima,³⁴ ističe se hrvatski književnik i filozof Franjo Marković, koji je početkom 1870-ih godina napisao nekoliko zapaženih povijesnih drama, među ostalima i jednu prema građi o banu Bánku. Markovića, koji je Grillparzera smatrao „dramatičarem druge ili pače treće vrijednosti“, a u njegovoj drami *Ein treuer Diener seines Herrn* prije svega vidio „podaničku viernost prema vladaru“,³⁵ iritirala je okolnost što se austrijski autor „beskrupulozno“ koristio građom iz hrvatske povijesti jer – kako ističe nasuprot povijesnim izvorima – Bancbanus, junak Grillparzerova komada,

³² U tom smislu argumentiraju i starije usporedne analize dvaju djela: Görlich, „Grillparzer und Katona“; Antal Mádl, „Grillparzer in Ungarn“, u: *Grillparzer oder Die Wirklichkeit der Wirklichkeit*, ur. Bernard Denscher – Walter Obermaier, Wien 1991, 96-104.

³³ Usp. Dagmar C. G. Lorenz, „Grillparzer's Attitude toward the State, the Nation, and Nationalism“, u: *Aneignungen, Entfremdungen. The Austrian Playwright Franz Grillparzer (1791–1872)*, ur. Mariann Henn – Ruthner – Raleigh Whiting, New York 2007, 1-20.

³⁴ Usp. Antal Mádl, „Grillparzer in Ungarn“, u: *Grillparzer oder Die Wirklichkeit der Wirklichkeit*, 96-104; Květa Hyršlová, „Grillparzer und Böhmen. Versuch einer Neubewertung“, u: *Grillparzer oder Die Wirklichkeit der Wirklichkeit*, 90-95; Marijan Bobinac, *Zwischen Übernahme und Ablehnung. Aufsätze zur Rezeption deutschsprachiger Dramatiker im kroatischen Theater*, Wrocław – Dresden 2008.

³⁵ F. M. [Franjo Marković], „Narodno kazalište“, *Vienac*, 23, 1870, 372-374, ovdje 373.

zapravo je bio hrvatski aristokrat Benko Bot. Godine 1872., pola stoljeća nakon Katone i Grillparzera, Marković je u tragediji *Benko Bot* predstavio svoje viđenje povijesne građe o banu Bánku: kao hrvatski ban, naslovni junak, a s njim i njegova domovina prikazani su kao žrtve ujedinjenih mađarskih i njemačkih protivnika, konstelacija koja nedvojbeno upućuje i na perspektivu iz koje su mnogi hrvatski intelektualci gledali na političke prilike u Monarhiji nakon Austro-ugarske nagodbe.

U Markovićevoj književnoj programatici razaznaju se jasne paralele prema njegovoj filozofskoj djelatnosti, prije svega prema njegovu nastojanju „da se što više osigura hrvatska nacionalnofilozofijska autonomija nasuprot dominirajućih filozofema s prepoznatljivim nacionalnofilozofijskim obilježjima velikih europskih kulturnih naroda“, a napose „da hrvatsku filozofiju obrani od najjačeg i najbližeg germanskog utjecaja“.³⁶ S tim autorovim nazorima, koji bi se u kontekstu postkolonijalnih teorijskih pristupa mogli označiti kao protest protiv kulturnog imperijalizma hegemonskih prema subordiniranim nacijama Monarhije, korespondira i aktivizam njegova protagonista Benka Bota koji se, unatoč svojoj vjernosti kralju, odlučno angažira – poput Katonina, a za razliku od Grillparzerova junaka – i za nacionalnu stvar. Usto, Marković – poput Katone – dramske likove nedvosmisleno određuje u etničkom smislu, pri čemu ban i njegova mlada supruga Jelina nastupaju kao Hrvati, kraljica Gertruda i njezin brat Hinko pojavljuju se kao Nijemci, dok mađarskoj naciji u peterokutu protagonista pripada samo kralj Andrija.

S nacionalnim predznakom utvrđena su i erotska i politička suparništva te spletke koje se i u Markovića pokazuju kao glavne pokretačke sile dramske radnje, naravno, s drukčijim naglascima: kraljica Gertruda je, kao i u Katone, bezobzirna spletkarica, koja ni pred čim ne preže da potkopa kraljevo povjerenje prema Benku. Njezinu namjeru pri aranžiranju tajnog susreta Hinka i Jeline Benko, međutim, prozire te kraljicu u napadaju bijesa ubija. I Jelina završava tragično: rastrgana između erotske fasciniranosti kraljičinim bratom i vjernosti prema suprugu, oduzima si život. Benko se, pak, ne osvećuje suparniku, nego se s Jelininim tijelom upućuje u Hrvatsku, dok duboko ganuti Hinko preuzima krivnju za Gertrudino ubojstvo i biva osuđen na smrt. Doznajući za njegovo priznanje, Benko se vraća na dvor u Mađarsku i iskazuje kao pravi kraljičin ubojica, a neposredno potom sa svojom vojskom stižu i hrvatski aristokrati, ozlojeđeni zbog Jelinine smrti, te zapodjenu bitku protiv tuđinske vlasti. No, kraljevske trupe uspijevaju ugušiti pobunu, a ustanici, zajedno s Benkom, završavaju na stratištu.

Prikaz desperatnog aktivizma na kraju Markovićeva komada, za razliku od pomirljive finalizacije u Katone i Grillparzera, nesumnjivo treba promatrati u kontekstu napete političke situacije u Hrvatskoj krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina, kada su se razni politički tabori bili ujedinili u borbi protiv Hrvatsko-ugarske nagodbe, smatrajući je nametnutim, za hrvatsku stranu diskriminatornim ugovorom. Jednu od najžešćih reakcija predstavljao je ustanak u hrvatskoj Vojnoj krajini krajem 1871. godine, koji je K. u. K. armija brutalno ugušila i pritom ubila brojne njegove sudionike. Vrijeme nastanka Markovićeve drame, doduše, u mnogočemu se razlikovalo od vremena u kojem su svoja djela pisali Katona i Grillparzer i u kojem su nacionalno-integracijski procesi habsburških naroda bili na vrhuncu, no nema dvojbe da se i *Benko Bot* može promatrati u kontekstu procesa

³⁶ Franjo Zenko, „Filozofija na novoosnovanom Sveučilištu u Zagrebu (1874) na prijelomu stoljeća“, u: *Fin de siècle Zagreb – Beč*, ur. Damir Barbarić, Zagreb 1998, 38-60, ovdje 48.

nacionalne integracije koja, barem u hrvatskom slučaju, još uvijek nije bila okončana. Na toj pozadini Markovićev komad mogao bi se čitati i kao rana književna reakcija na novu/staru konstelaciju političkih i kulturnih asimetrija, konstelaciju koja se počela nazirati nakon postizanja kompromisa između dviju najmoćnijih nacija Habsburške Monarhije 1867., a potom i konsolidirati, u mnogočemu na štetu drugih nacija.

Spomenuto je da se mobilizacijsko djelovanje Katonina komada *Bánk ban* napajalo iz otpora prema tuđinskoj uzurpaciji, aspektu radnje koji se simbolički mogao shvatiti i kao mađarska emancipacija od središta imperija kojim su dominirali Nijemci. Kao habsburško-centralistička, zamišljena u smislu supranacionalnog „jedinstva u mnoštvu“, dakako, pod presudnim utjecajem njemačke jezgre, prezentira se, pak, Grillparzerova vizija okvira zajedničke države u drami *Ein treuer Diener seines Herrn*. Nasuprot tome, Markovićevo gledanje na Monarhiju obilježeno je hrvatskom ovisnošću prema obama središtima dominacije, prema Beču i Budim-Pešti podjednako. U tom se svjetlu bezizgledan otpor tuđincima i mučeništvo hrvatskih pobunjenika u *Benku Botu* mogu shvatiti i kao simboličko djelovanje, čiji bi se semantički potencijali u političkoj realnosti dualističke države trebali tražiti u istodobnoj hrvatskoj borbi protiv njemačke i mađarske hegemonije na jednoj te u pojačanim naporima za postizanjem federalistički reformiranoga zajedničkog ili, pak, vlastitoga nacionalno-državnog okvira na drugoj strani.

Tri dramske verzije građe o banu Bánku ne predstavljaju stoga samo tri kulturna konstrukta u kojima se artikuliraju kulturne razlike karakteristične za Habsburšku Monarhiju. Kazališni komadi Katone, Grillparzera i Markovića u isti mah upućuju i na to da je „pitanje o kulturnim razlikama neodvojivo povezano s pitanjem o političkoj i društvenoj moći“.³⁷

³⁷ Peter Niedermüller, „Der Mythos des Unterschieds: Vom Multikulturalismus zur Hybridität“, u: *Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*, 69-80, ovdje 79.